

Соціально-історичні передумови становлення української системи професійної освіти в місцях позбавлення волі

Людмила Ганіна,

аспірант,

Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, м. Київ

Науковий керівник доктор педагогічних наук, професор А.Б. Лук'янова

Розвиток пенітенціарної педагогіки.

Глибокі соціальні зміни в українському суспільстві, що мали місце в перші роки набуття незалежності та під час світової економічної кризи 2007 — 2009 рр., загострили криміногенну ситуацію в сучасній Україні, зокрема невпинно зростає кількість правопорушень, зберігається висока питома вага громадян, які раніше були засуджені чи перебували під слідством, рецидивна злочинність, знижується вік осіб, що скоїли правопорушення та злочини тощо.

Одним з ефективних шляхів виправлення засуджених є освіта, зокрема професійна. Надання засудженим базових знань та вмінь з професії, прищеплення їм трудових навичок — це певна гарантія того, що після звільнення вони зможуть легітимно заробляти собі на життя.

Мета статті — характеристика історичної ретроспективи процесу формування української системи професійної освіти громадян, які знаходяться в місцях позбавлення волі.

Завдання:

- визначити ступінь дослідженості означеної проблеми в українській фаховій літературі;
- схарактеризувати основні етапи становлення вітчизняної системи професійної освіти громадян, тимчасово позбавлених волі.

Питання освіти та виховання в установах пенітенціарної системи відносяться сучасною наукою до пенітенціарної педагогіки — галузі педагогічної науки, що вивчає діяльність з виправлення осіб, які скоїли злочин і засуджених до різних видів покарань. Термін «пенітенціарна педагогіка» був введений в науковий обіг у 90-і роки. XX ст., коли проблема злочинності все частіше почала розглядатися з позиції соціалізації особистості. Саме в цей час розпочався пошук нових концептуальних засад виховної роботи в умовах пенітенціарної установи, який здійснюється в напрямі посилення уваги до особистості самих засуджених (М.Г. Детков); гуманізації та демократизації діяльності пенітенціарних установ, формування гуманного виправного середовища (Р.Г. Галикєєв, В.Г. Дєєв, М.П. Стурова, Ю.В. Чакубаль та ін.); створення у виправних установах психологічної служби, посилення її впливу на ресоціалізацію засудженого (М.Г. Дебольський, А.В. Пшцелко та ін.); використання освітнього фактора виправлення засудженого (В.Л. Васильєв, Ю.Н. Галагузова, І.Д. Жарков, А.Ф. Сизий, Е.Я. Тищенко та ін.).

Цінні положення, що значною мірою вплинули на розвиток пенітенціарної педагогіки як галузі педагогічної науки, можемо знайти у працях Н.Г. Калашник, Н.С. Калашник, С.А. Ветошкіна, Л.Б. Лу-

кьянової, Н.М. Лавриченко, В.М. Синьової, І.М. Трубавиної та ін.

Питання професійної освіти дорослих засуджених належить до маловивчених проблем в сучасній педагогічній літературі України. Ані відповідна галузь національного права, ані пенітенціарна система, на яку законодавством України покладена функція виконання покарань, ніколи не мали власної історії. Вони немов би розчинились у середовищі численних розвідок спочатку у сфері історії тюремної системи й законодавства Російської Імперії, а згодом — виправно-трудової системи й законодавства СРСР, створюючи лише тло для версій становлення та розвитку останніх [4; 15]. Відсутність чіткої історії розвитку пенітенціарної системи ускладнює визначення етапів розвитку й формування системи освіти, зокрема професійної, в місцях позбавлення волі.

Глід зазначити, що першими установами виконання покарань в Україні, які надавали можливість оволодіння професією, були монастирі. Монастирі були не тільки найбільш великими землевласниками того часу, але також і найпотужнішими господарчими суб'єктами, обслуговування яких постійно вимагало робочих рук. Тому монастирі «брали на виправлення» більшу частину засуджених за нетяжкі злочини, аморальний спосіб життя, шахрайство тощо. Державна система виконання покарань утримувала у в'язницях лише тих, хто особливо провинився, і рецидивістів. Звичайно, складно говорити про систему професійної освіти в монастирях того часу, проте жінки, які потрапляли в монастир на виправлення й покаання, зазвичай навчалися там вишивки, плетіння мережив, виготовлення перук тощо. При монастирях існували цілі артілі, які випускали спідню й постільну білизну, розшивали на замовлення одяг і взуття, виготовляли облачення для священиків (золотошвейки).

Ув'язнені літні жінки або не здатні до кропіткої тонкої роботи отримували навички з прання і прасування тонкої білизни, що також можна вважати еле-

ментом професійної освіти в монастирях як місцях відбування покарання. Чоловіки довгий час до «профільної» праці не залучалися.

Часи монархічного ладу в Російській Імперії, до складу якої входила й велика частина сучасної України, можна охарактеризувати тим, що в даний період надання освітніх послуг не ставилося в обов'язки системи виконання покарань. Однак пенітенціарна система Російської Імперії існувала в тісній взаємодії з громадськими та релігійними організаціями, метою яких, крім поліпшення побутових умов утримання ув'язнених, також було підвищення культурного й освітнього рівня засуджених, надання їм можливості оволодіти професією. Наприклад, в обов'язки тюремного священика, приміром, входила організація курсів з вивчення Святого письма. При багатьох в'язницях в містах були курси, де ув'язнені вивчали грамоту й арифметику. Такі курси в основному були організовані за ініціативи та підтримки громадських організацій.

Діяльність більшості громадських організацій у сфері освіти, зокрема професійної, була спрямована на підлітків і молодих ув'язнених (до 30 років), які відбували перший термін. Намагалися максимально перевести цей контингент на альтернативні форми покарань, не пов'язані з позбавленням волі, й направляти на навчання та перебування під поліцейським наглядом на фабрики та заводи [3, с. 10].

Першими установами професійної освіти для дорослих ув'язнених можна вважати пересильні пункти, де стихійно виникали майстерні для ремонту й пошиву одягу (великі пересильні пункти були в Харкові, Олександрівську (Запоріжжі), Херсоні). До такої праці переважно залучалися жінки. Згодом ці стихійні майстерні переросли в швейні майстерні для потреб самої пенітенціарної системи Російської Імперії, забезпечуючи ув'язнених спецодягом (робами). Засуджені жінки в таких май-

стернях отримували початкові навички з крою матеріалу, пошиву одягу й головних уборів для спецконтингенту. Харківський робітний будинок також використовував працю ув'язнених у ремісничих, кравецьких, шевських цехах майстерень, які займалися картузною, палітурною справою, плетінням рогожки для стільців, гімнастичних матів [1, с. 101 — 104].

На перших порах молода Радянська держава, вирішуючи більш глобальні питання, практично не займалася облаштуванням місць позбавлення волі. На більшій частині території СРСР діяли ще дореволюційні принципи. Тісною була співпраця з громадськими організаціями.

Великим кроком вперед у процесі становлення системи професійної освіти в місцях позбавлення волі (зокрема, для неповнолітніх в'язнів) стало створення в Україні колонії імені М. Горького — виховної установи для неповнолітніх правопорушників. У плані організації професійної освіти, спочатку метою колоністів було забезпечити самих себе знаряддями праці (робота на землі, стайня, ремонт автомобіля колонії тощо). Для цього в колонії були організовані ремонтні майстерні, кузня. А.С.Макаренко відзначав, що незабаром жителі навколишніх сіл також почали користуватися послугами колоністів, приносили їм для ремонту сільськогосподарське знаряддя. Усі колоністи були розділені на бригади, кожна з яких мала свою «спеціалізацію»: теслі, косарі, агрономи, ковалі тощо. Для навчання колоністів були запрошені як педагоги, так і кваліфіковані робітники, які поєднували посади трудових наставників і вихователів. У 1936 р. колонія була передана в систему виправно-трудоустанов [6, с. 51].

Для вирішення питання з неповнолітніми злочинцями та безпритульними була також організована система трудових колоній для неповнолітніх злочинців і безпритульних у веденні Відділу трудових колоній НКВС СРСР, яка первинно (вже в кінці 20-х рр. була апробована в Україні). Трудових комун в Україні було дві: перша — імені Ф.Дзержинського, дру-

га — трудова комуна ДПУ імені наркома внутрішніх справ УРСР В.Балицького.

Комуна імені Ф.Е. Дзержинського була створена в селищі Новий Харків (передмістя Харкова) на добровільні відрахування із заробітної плати чекістів України (як пам'ятник Ф.Е. Дзержинському), відкрита 29 грудня 1927 р. Керівником комуни був А.С. Макаренко (до 1935 р.). Ядром колективу стали колишні вихованці колонії імені М. Горького. Виховний процес в Комуні будувався на основі поєднання навчання з продуктивною працею (спочатку в майстернях, потім у виробничих цехах). Вихованці щодня працювали по чотири години в майстернях, які пізніше були перетворені у виробничі цехи. Комунари об'єднувалися в загони, а на виробництві — в бригади. В Комуні працював шкільний комбінат. Його навчальна база включала школу-семирічку, а з 1934 р. — повну середню школу-десятирічку. Також діяли підготовчі групи для вступників на робітфак. У школі працювало понад 40 творчих гуртків, а оркестр Комуни став одним з кращих аматорських колективів УРСР. У січні 1932 р. у Комуні був відкритий завод електроінструменту, що дав країні перше радянське електричне свердло (марки ФД-1), а потім — завод плівкових фотоапаратів (перша їх серія типу ФЕД випущена в 1933 р.). У 1930 р. у колонії був відкритий робітфак Харківського машинобудівельного інституту, а в 1934 р. — школа-десятирічка. Наприкінці 30-х рр. Комуна була передана в систему виправно-трудоустанов.

Трудова Комуна імені Балицького була відкрита на території Густинського монастиря в с. Ладан (біля м. Прилуки, Черкаської обл.) в жовтні 1928 р. для молодих правопорушників, які залишилися без житла. За зразком Комуни імені Дзержинського, навчальний і виховний процес у Комуні відбувався в тісному взаємозв'язку з трудовою підготовкою підлітків. На території Комуни були відкриті ремонтні майстерні для сільськогосподарської техніки. Через 10 років потреба в Комуні відпала, й вона

була перетворена в державне підприємство завод протипожежного обладнання (пізніше об'єднання «Пожмашина»). На основі досвіду трудових комун України були відкриті такі комуні в Російській РСР (найвідоміші — Большевська й Люберецька) [2, с. 147–151].

Початком формування централізованої системи навчання дорослих, ув'язнених в системі ГУЛАГу, є прийняття в 1930 р. на посаду начальника управління таборів особливого призначення М.В. Слонімського, який разом з прищепленням трудових навичок ув'язненим намагався підняти їх інтелектуальний рівень і політичну грамотність шляхом загальноосвітнього й професійного навчання, а також ознайомлення з основами радянської влади, обов'язками громадянина Радянської республіки. Однак ця реформа зустріла значні перешкоди та з арештом М.В. Слонімського (1938) припинилась [7, с. 271].

Крім того, система ГУЛАГу дала ще одну форму закладів професійної освіти (швидше, підвищення кваліфікації), названу «шарашки» — секретні НДІ і КБ, підлеглі НКВС/МВС СРСР, в яких працювали ув'язнені інженери. Слід одразу зазначити, що вдосконалення професійних навичок ув'язнених не було метою «шарашок». Вони не мали масового характеру. Однак залучення великої кількості людей з вищою освітою, початковим і середнім рівнем технічної підготовки до роботи в «шарашках» як підсобних працівників, технічного персоналу, асистентів, простих креслярів не тільки дало їм можливість не деградувати професійно, а навіть і підвищити свій професійний рівень завдяки роботі з такими метрами радянської наукової і технічної думки, як конструктор ракетно-космічної техніки С. Корольов, авіаконструктор А. Туполєв, професор-хімік, фахівець з хімічної зброї Е. Шпитальський, спеціаліст з дальнього радіозв'язку Л. Кербер та ін.) [2, с. 199].

Повернення до практики організації системи професійної освіти в місцях позбавлення волі сталося наприкінці 60-х

років ХХ ст., і пов'язане воно з прийняттям у 1969 р. Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 02.04.1969 р. «Про заходи щодо подальшого поліпшення підготовки кваліфікованих робітників у навчальних закладах системи професійно-технічної освіти». Хоча в Постанові безпосередньо не говорилося про професійно-технічну освіту в місцях позбавлення волі, проте вперше в історії системи виконання покарань СРСР професійні педагоги отримали доступ до навчальних закладів у місцях позбавлення волі для контролю змісту, методів і цілей освітнього процесу. Зокрема, у параграфі 10 зазначеної Постанови сказано, що «з метою посилення контролю за якістю підготовки кваліфікованих робітників покласти на Державний комітет Ради Міністрів СРСР з професійно-технічної освіти державне інспектування всіх навчальних закладів, які підготовляють робітників, незалежно від їх відомчої підпорядкованості» [5, с. 169].

У зв'язку з особливостями виробничого процесу в місцях позбавлення волі, які були пов'язані з принципами географічного розташування таборів і колоній — «у виробництва», — перелік професій в ПТУ для засуджених був обумовлений потребами конкретного виробництва. У цей період набула поширення практика шефської допомоги засудженим з боку виробничих колективів. З одного боку, це було обумовлено спробами гуманізації системи виконання покарань СРСР, а з іншого — нормою обов'язкової шефської допомоги з боку виробничих колективів всім навчальним закладам професійно-технічної спрямованості. На території таборів і колоній мали розміщуватися виробничі майданчики заводів і фабрик, почалася практика дострокового звільнення «передовиків праці» за клопотанням виробничих колективів з обов'язковим наданням їм місця роботи за фахом на підприємстві. В законодавство була введена норма про умови заміни в деяких випадках тюремного ув'язнення обов'язковою працею на «шкідливому» або «важкому» виробництві, умовно-достроково-

вого звільнення з обов'язковим залученням тих, хто звільнився, до праці.

Подальші законодавчі акти щодо вдосконалення процесу навчання й виховання учнів системи професійно-технічної освіти (1972, 1977, 1984 і 1987 р.) закріпили вищезазначені норми, хоча в них також не згадується система професійно-технічної освіти в місцях позбавлення волі як окрема частина загальної системи професійно-технічної освіти країни.

Більшість вищенаведених норм у зв'язку з важким матеріальним становищем системи виконання покарань в перші роки незалежності України втратили свою чинність. Наприклад, якщо в період 70–80-х років ХХ ст. кримінально-виконавча система СРСР в плані надання освітніх послуг засудженим була підконтрольна Міністерству освіти СРСР, яке було зобов'язане кожні п'ять років проводити контроль якості освіти в ПТУ і КПК країни, то сьогодні, згідно з чинним Кримінально-виконавчим законодавством України, представники Міністерства освіти або інших освітніх органів не відносяться до тих осіб, які без спеціального дозволу Державної пенітенціарної служби України можуть з метою контролю відвідувати місця позбавлення волі (а значить, і контролювати діяльність навчальних закладів в системі виконання покарань) [2, с. 210].

Гучасній Україні необхідно розробляти, впроваджувати й поширювати освітні професійні програми для громадян в місцях позбавлення волі з метою інтелектуального, морального розвитку особистості засудженого, корекції духовних установок на добровільне творення духовного й соціального аспектів життєдіяльності. При активній взаємодії пенітенціарних педагогів, викладачів професійних технічних училищ, представників інститутів вищої освіти, фахівців соціальної роботи зростає ефект з реабілітації, реадаптації, ресоціалізації та якісної професійної підготовки засуджених з метою їх подальшого працевлаштування й поліпшення добробуту звільнених за-

суджених, що стане істотним чинником запобігання рецидивної злочинності й зцілення існуючих у сучасній дійсності соціальних хвороб.

Дана стаття може слугувати підґрунтям для подальших досліджень з пенітенціарної педагогіки, історії пенітенціарної системи та пенітенціарної соціології, теорії та історії організації професійної освіти, зокрема системи професійної освіти для особливих категорій населення.

Література

1. *Багалея, Д.И.* История города Харькова за 250 лет его существования. С 1665 по 1905 год. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. — Харьков : Репринт, 1980. — 681 с.
2. *Калашник, Н.Г.* Пенология: виконання покарань у світі : посібник / Н.Г.Калашник, Н.С.Калашник. — Вінниця : ПП «ТД «Едельвейс і К», 2012. — 320 с.
3. *Крикушенко, О.Г.* Досвід взаємодії системи виконання покарань та громадських організацій / О.Крикушенко // Новий Колегіум. — 2009. — № 2. — С. 6–14.
4. *Кримінально-виконавче право України: (Загальна та Особлива К82 частини) : навч. посіб. / О. М. Джужа, С. Я. Фаренюк, В. О. Корчинський та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужа. — 2-е вид., перероб. та допов. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — 448 с.*
5. *Народное образование в СССР: сборник нормативных актов / сост. Н.Е. Голубева; под ред. К.С. Павлицева. — М. : Юрид. лит., 1987. — 336 с.*
6. *Педагогическое наследие А.С. Макаренко и проблемы исправления и перевоспитания осужденных : тез. докл. Всесоюз. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию А.С. Макаренко. — Рязань : РВШ МВД, 1988. — 68 с.*
7. *Упоров, И.В.* Пенитенциарная политика России в XVIII–XX вв.: Историко-правовой анализ тенденций развития / И.Упоров. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. — 610 с.

25.11.2012